

OORZAKEN VAN HET PAUPERISME IN NEDERLAND IN DE 18^e EEUW

door

Prof. Dr. H. F. J. M. VAN DEN EERENBEEFT

In de Republiek der Verenigde Nederlanden had de goederenhandel, welke eertijds talrijke mensen een bestaan verschafte, na de zeventiende eeuw veel aan betekenis ingeboet. Er was een commissiehandel tot ontwikkeling gekomen en daaruit later weer een geldhandel, welke aan enkelen grote winsten opleverden maar voor de massa, die van haar handenarbeid moest leven, weinig werk brachten. De vroegere zakenlieden waren mensen geworden, die leefden van de rente van hun in obligaties belegd kapitaal. Terwijl men vroeger hard werken moest om zijn kapitaal rendabel te maken, kon men nu evenveel ja zelfs meer verdienen met het knippen van coupons. In plaats van dat de nationale welvaart gedragen werd door de activiteiten van handel, visserij en nijverheid, werd het geld nu voornamelijk verdiend door verrichtingen in de financiële sector. De structuur van het economisch leven was dus nogal eenzijdig geworden. Terwijl enerzijds het nationaal inkomen in de achttiende eeuw een grote stijging te zien gaf, geraakte anderzijds de arbeidende klasse door het afnemen van de werkgelegenheid in een economisch slechtere positie. Reeds de auteur Pringsheim heeft op deze merkwaardige controverse gewezen: „Trotz der Zunahme des Nationalreichtums wuchs auch die Armut“¹⁾. Aangezien de nationale rijkdom meer en meer in handen kwam van een steeds kleiner wordende groep van effecten bezittende burgers en het getal mensen, dat op de grens van het bestaansminimum leefde, in bedenkelijke mate steeg, nam het contrast tussen rijk en arm scherpere vormen aan en werd het pauperisme een benauwend probleem²⁾.

De overgang van actief handelsbedrijf naar geldbedrijf, van grote handelsmogendheid naar renteniersstaat, welke het economisch leven van ons land in de achttiende eeuw kenmerkte, bracht het tegendeel van de zo nodige verruiming van het aantal arbeidsplaatsen in de nationale economie. Het gevolg van het gedeeltelijk op-

¹⁾ O. Pringsheim: *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert* (Leipzig 1890), blz. 61.

²⁾ Joh. de Vries: *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1959), blz. 171; L. G. J. Verberne: *Het sociale en economische motief in de Bataafse tijd* (Tilburg 1947), blz. 5-9.

drogen van de traditionele bronnen van bestaan zonder dat daar voldoende nieuwe tegenover stonden, was minder bedrijvigheid dan voorheen en minder werkgelegenheid. Met het verval van de actieve goederenhandel en met het stagneren van meerdere takken van nijverheid¹⁾ ontstond een chronische werkloosheid, waardoor de armoede onder de volksklasse sterk toenam²⁾. Het sindsdien tot beangstigende proporties uitgroeïend gebrek aan voldoende bestaansmogelijkheden voor hen, die van hun arbeidskracht moesten leven, maakte het algemeen verbreid pauperisme tot een structureel probleem. Hierdoor lag dit maatschappelijk fenomeen veel moeilijker dan bij een volksarmoede, welke het gevolg was van bepaalde conjunctuurverschijnselen.

Zoals reeds opgemerkt was ook in de industriële sector met name na 1770 een teruggang te bespeuren. Dit tengevolge van de snel opkomende moderne nijverheid in het buitenland, welke door haar machinale en fabriekmatige werkwijze veel goedkoper kon produceren. Doordat de import van uitheems fabrikaat hier tengevolge van de vrijhandelspolitiek van de nationale overheid niet door serieus belemmerende invoerrechten werd afgeremd, veroorzaakte deze situatie op de binnenlandse afzetmarkt een felle concurrentie. De inheemse industrie stond op velerlei terrein machteloos tegenover het kwantitatief uitgebreidere en kwalitatief meer gedifferentieerde produktieapparaat in het buitenland, zodat niet alleen mede tengevolge van het verloren gaan van oude afzetgebieden door de toepassing van het mercantilistisch stelsel in de omringende landen de export van in ons land vervaardigde goederen naar elders voor een aanzienlijk deel verloren ging maar ook de positie op de binnenlandse afzetmarkt in toenemende mate ondermijnd werd. Deze moeilijkheden golden vooral de textielnijverheid. Aangezien die toentertijd de belangrijkste, de „sleutelindustrie” van ons land was, hing van haar bloei enorm veel af. Dit was van zo groot belang, omdat deze bedrijfstak zeer arbeidsintensief was. Een teruggang in die sector had dan ook voor de arbeidende klasse direct ernstige gevolgen. Tegenover het hier gesignaleerd verval stond echter weer de gunstige ontwikkeling van enkele trafiekbedrijven zoals de jeneverstokerijen, suikerraffinaderijen, olieslagerijen, enz. De opgang in deze branches kon echter in gene dele compensatie bieden voor de afname der werkgelegenheid in de andere bedrijfstakken.

¹⁾ E. Luzac: *Hollands rijkdom*, dl IV (Leiden 1783), blz. 7 en vlg.

²⁾ P. Geyl: *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, dl III: 1751-1798 (Amsterdam 1959), blz. 59-60.

De zich in het buitenland — met name Engeland — ontwikkelende grootindustrie deed door haar goedkope en moderne produktiewijze de in diverse opzichten achterlijke nationale nijverheid steeds meer concurrentie aan. Vele bedrijven konden deze strijd om de markt niet aan en zagen zodoende hun debiet afnemen. De spirit om te zoeken naar wegen, waardoor men aan de eisen van de nieuwe tijd kon voldoen, was veelal niet aanwezig. In zake de ingrijpende verschuivingen welke zich in het economisch leven voltrokken, speelde ook een rol de houding van de ondernemers, die voortgingen op de oude vertrouwde wijze te werken. Zij verzuimden hun mededingingspositie te versterken door het vergroten van hun assortiment van fabrikaten en door het volgen van de veranderlijke mode. Nieuwe ideeën en vooruitstrevendheid in het aanbrengen van verbeteringen in bedrijfsvoering en in toegepaste technieken werden gewoonlijk bij de overwegend conservatief ingestelde Nederlandse producenten slechts weinig aangetroffen. Bij deze bedachtzame figuren was weinig plaats voor een rusteloze ont-plooiings- en vernieuwingsdrang en voor andere kenmerkende uitingen van een industriële revolutie. Een ondernemersmentaliteit, die aansloot bij de zich aandienende tijd van een in kapitalistische geest opgezette wijze van fabriceren, was hier te lande behoudens enkele kleine uitzonderingen nog niet te bespeuren.

De onmacht van de Nederlandse industrie zich los te maken van de traditionele produktiemethoden en om vlot over te schakelen naar een bedrijfsvoering, — gebaseerd op mechanisatie, arbeids-specialisatie, massafabricage, veroveren van afzetmarkten en het streven naar een zoveel mogelijk gedrukte kostprijs —, was niet de enige oorzaak van de teruggang. Andere factoren waren het niveau der arbeidslonen, dat in het algemeen hier en met name in de steden hoger lag dan elders en zodoende de produktiekosten ongunstig beïnvloedde, waardoor de concurrentiepositie verzwakt werd; verder het destijds bestaande gildesysteem, dat door zijn exclusiviteit nieuwe en verjongende elementen weerde en dat door zijn starheid de uitgroei en modernisering van de nijverheid belemmerde.

Dat de Nederlandse nijverheid niet tegen de buitenlandse mededinging was opgewassen, is naast de reeds genoemde oorzaken ook in niet onaanzienlijke mate te verklaren uit de omstandigheid, dat er bij de kapitaalkrachtige klasse vrijwel geen animo bestond om geld te investeren in de vaderlandse industrie, aangezien dit vanuit financieel oogpunt als een zeer twijfelachtige en weinig renderende belegging werd beschouwd. Deze scepsis werd o.a. inge-

geven door de overtuiging van meerdere vooraanstaande figuren, dat ons land door zijn hoge arbeidslonen en gebrek aan grondstoffen minder geschikt was voor industrievestiging, en verder door het ontbreken van een mentale instelling, welke zich wilde richten op het scheppen van een voor de ontplooiing van de nijverheid gunstig klimaat ¹⁾.

Het aangaande financiële deelname in de nijverheid afwijzend standpunt van de „haute finance” heeft er mede toe bijgedragen, dat de industrie hier te lande niet in staat was tijdig over te schakelen op de grote investeringen eisende nieuwe produktiemethoden. Ook in die tijd zelf bestond het inzicht, dat de negatieve houding van de vermogende burgers, die hun geld hoofdzakelijk in buitenlandse fondsen belegden en van de opbrengst van dit rentegevend waardepapier leefden, de economische activiteit in ons land deed dalen. Dit proces werd nog versterkt, doordat tengevolge van de talrijke beleggingen in het buitenland hier de geldomloop verminderde en daardoor de zakelijke bedrijvigheid onder de bevolking. Men begon te beseffen, dat door geld in eigen land te houden middels een belemmering van de grote kapitaalexport en dit aan te wenden tot het opzetten van allerlei ondernemingen de werkgelegenheid aanzienlijk bevorderd kon worden.

Ten aanzien van wat in het voorafgaande is gesteld, is het nodig er op te wijzen, dat de traditionele ondernemer in ons land gewoonlijk slechts een beperkt vermogen bezat en dat bij de geringe winstmarges en bescheiden omzet de verdiensten veelal ontoereikend waren om daaruit de verdere uitbouw van het bedrijf te kunnen financieren. De traditionele ondernemer kon dus niet voldoen aan de grote kapitaalbehoefte van het opkomend grootbedrijf. Was hij nog wel in staat de normale financiering uit eigen middelen op te brengen, bij belangrijke bedrijfsuitbreidingen was het eigen kapitaal meestal niet voldoende om de uitgaven te kunnen dekken. Steun zoeken bij banken, die door lang krediet voor deze moeilijkheid een oplossing konden brengen, was toentertijd door het ontbreken van dergelijke instellingen niet mogelijk. Het was dan ook in de economische verhoudingen van destijds absolute noodzaak, dat kapitaalkrachtige figuren zich voor de vaderlandse industrie gingen interesseren. De tijdgenoot zag dat wel degelijk in en begreep, dat het voor de ontplooiing en de aanpassing aan de nieuwe eisen van mechanisatie der produktie, van concentratie van het fabricageproces in gebouwen en specialisatie van de diverse takken van bedrijf

¹⁾ Zie o.a. W. M. Keuchenius: *De inkomsten en uitgaven der Baraafsche Republiek voorgesteld in eene Balans* (Amsterdam 1803), hoofdstuk VI.

zeer nadelig was, dat de ondernemingen zich in handen bevonden „van lieden die geringe of matige middelen bezitten.” Uitgaande van deze opvatting werd in een tijdschrift uit die jaren volkomen terecht de opmerking gemaakt: „Zullen de fabrieken een hoogen en bestendigen trap van bloei bereiken, zij moeten in 't groot en uit eene ruime beurs worden gedreeven; daartoe zijn onze leegzittende renteniers het best in staet”¹⁾.

De hier besproken kwestie lag toch ook weer niet zo simpel, dat het alleen maar een zaak van werkgelegenheid was. Een auteur uit die tijd, de Utrechtse hoogleraar Ysbrand van Hamelsveld, wijst in een publikatie op het paradoxaal verschijnsel, dat in Nederland werkloosheid heerste en tegelijkertijd hier een tekort aan arbeidskrachten bestond. De oorzaak van het „gebrek van gelegenheden om de kost te kunnen winnen” en aan de andere kant van het „gebrek aan handen” zocht hij enerzijds in de „werkloze vadzigheid” der renteniers, „die naar mate van de schatten welke zij bezitten gene ondernemingen doen door welke werkzame handen zouden kunnen aan de gang gehouden worden,” anderzijds zocht hij de oorzaak in „de volstreckte lusteloosheid” onder de lagere bevolgingsklasse, die de arbeidskrachten moest leveren. De houding van een groep lieden, die zich voor haar bestaan geheel op de liefdadigheid verliet, die de verkregen ondersteuning meer verkwistte dan gebruikte en „in luiheid de armen slap liet hangen”, had naar zijn mening een zeer ongunstige invloed op de economische ontwikkeling van ons land²⁾. Niet alleen genoemde Van Hamelsveld ook anderen wezen toentertijd op het „zonderling en tegenstrijdig verschijnsel”, dat „in 't midden eener talrijke en noodlijdende gemeente, die niets uitvoerde, men klaegde over gebrek aen handen³⁾. De bekende G. K. van Hogendorp hekelde eveneens „den invreetenden kanker van luiheid”. Deze indolentie was naar zijn mening nog meer dan het gebrek aan voldoende werkgelegenheid de oorzaak van het toenemend aantal armen⁴⁾.

In de tweede helft van de achttiende eeuw deed zich het merkwaardige feit voor, dat Nederland enerzijds een groot tekort aan geschikte en vakkundige arbeidskrachten had, maar anderzijds belast was met een overbevolking van ongezonde, onkundige en ar-

¹⁾ Spectatoriaal tijdschrift *De Borger*, dl I (Utrecht 1778-79), blz. 35-37.

²⁾ Y. van Hamelsveld: *De zedelijke toestand der Nederlandsche Natie op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam 1791), blz. 285, 307 en 361-63.

³⁾ Zie artikel in het blad *De Borger*, t.a.p., blz. 30-34.

⁴⁾ G. K. van Hogendorp: *Missive over het Armenwezen*, geschreven in 1794 maar pas uitgegeven in 1805 te Amsterdam, blz. 26.

beidsschuwe mensen, proletariërs die vaak geestelijk en fysiek minderwaardig waren en zich alleen voor „unskilled labour” konden aanbieden ¹⁾). De vraag naar gespecialiseerde en vlijtige werkrachten lokte in die jaren een grote stroom vreemdelingen, vooral Duitsers, naar ons land. Deze hard werkende lieden drongen zich gemakkelijk in vele beroepen binnen, temeer omdat zij vaak met een lager loon genoegen namen dan de relatief veeleisende Nederlandse arbeider. In een verhandeling over de stijging van het aantal behoeftigen wijst de schrijver van een artikel in een weekblad uit het jaar 1767 op „het onnoemelijk getal van vreemde werklieden, vaarensgezellen en visschers, 't welk naar ons toevloeit om geld te winnen en het wezenlijk wint” ²⁾). Een ander contemporain auteur, W. Keuchenius, stelt zelfs dat zonder arbeiders uit den vreemde de industrie hier te lande niet zou kunnen draaien ³⁾). Raadpensionaris mr. L. P. van de Spiegel wees omstreeks 1780 op de ongerijmde situatie, dat mensen van over de grenzen jaarlijks in Zeeland bij de boeren de best betaalde arbeid kwamen verrichten en dan met een goed gevulde geldbuidel weer huiswaarts keerden, terwijl de paupers uit eigen land zich beperkten tot werkeloos toezien en liever het bedelingsbrood van een ander aten dan zelf hun kost te verdienen. Ook de ambachtsbazen in de steden en de reders van koopvaardischepen hadden gebrek aan volk en moesten zodoende krachten van elders aanwerven ⁴⁾). De hier geschetste gang van zaken had weer gevolgen voor het algemeen armoedefenomeen. Immers de toevloed van buitenlanders deed de bestaansmogelijkheden voor de autochthone bevolking nog verder afnemen. Men was in een vicieuze cirkel terecht gekomen, die niet gemakkelijk te doorbreken zou zijn.

Een nog niet vermelde factor, welke had meegewerkt het pauperisme tot een structureel vraagstuk te maken, waren de royale uitdelingen van de talloze charitatieve instellingen, die zonder behoorlijk kritisch onderscheid een hoog percentage erfelijke nietsnutters onderhielden. De onverstandig beoefende liefdadigheid van steeds maar weer giften uitreiken zonder enig vooronderzoek had een klasse van bedelaars gekweekt, die generaties lang gewend was ondersteund te worden. Dit systeem werkte demoraliserend in

¹⁾ J. de Bosch Kemper: *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland*, 1e druk (Haarem 1851), blz. 190-92.

²⁾ Spectatoriaal tijdschrift *De Filosooph*, dl II (Amsterdam 1767), blz. 185.

³⁾ Keuchenius, *a.w.*, blz. 60.

⁴⁾ L. P. van de Spiegel: *Over de armoede en bedelarij met betrekking tot Zeeland*, 1780.

plaats van op te voeden tot arbeidzaamheid. Het gevolg was dan ook, dat velen ofschoon in geen enkel opzicht gehandicapt, niet door arbeid maar met vragen van aalmoezen en van bedeling in hun levensonderhoud voorzagen. Toen de volksarmoede vooral na 1770 zich tot een nijpend probleem ontwikkelde, waren er onder degenen, die naar de oorzaken hiervan zochten en hun opvattingen dienaangaande in diverse geschriften publiceerden, verscheidene die als een van de voornaamste gronden van het bestaan van een gedegenereerd bedeeden-proletariaat zeer terecht de verkeerde manier aanwezen waarop onderstand werd verleend. Het begon in die tijd tot een aantal geesten door te dringen, dat de wijze van ondersteuning, „naar dat het volgens regte of valsche beginselen geschiedt, het algemeen welzijn van den staat kan bevorderen of benadeelen”. Ieder die daarom vroeg zonder meer steun geven, zou de profiterenden tot een leven van niets doen brengen, zou gelijk staan met „de grondzuilen van den staat te ondermijnen”. Wanneer de armen daarentegen werk en daardoor middelen van bestaan werden verschaft, dan was dat pas „waarlijke weldaadigheid”, aangezien deze niet alleen de behoeftige enkeling zou helpen maar ook de samenleving een bredere en meer gezonde sociaal-economische basis zou geven ¹⁾. Langzamerhand brak vooral onder invloed van de ideeën der Verlichting het besef door, dat alleen het voeren van een constructieve welvaartspolitiek een einde kon maken aan de plaag van de immense volksarmoede. Gingen de prikkels hiertoe allereerst uit van particuliere initiatieven, met de aanvang van de Bataafse tijd, — men denke slechts aan de belangrijke staatsregeling van 1798 —, kwam ook de nationale overheid er toe ten aanzien van deze materie een positief standpunt in te nemen.

De oplossing van de op het eind der achttiende eeuw door de massale omvang hoogst belangrijk geworden kwestie van het pauperisme eiste, naar uit het voorgaande gebleken moet zijn, niet alleen een sociaal-economische aanpak maar eveneens een pedagogische. Deze laatste benaderingswijze gold zowel voor de helpenden als voor de geholpenen. De eerste categorie moest tot het inzicht komen dat de kritiekloze milddadigheid, welke geen onderscheid maakte tussen werkwillige en arbeidsschuwe armen, tussen armoede door gebrek aan werk en die tengevolge van indolentie, de zedelijke eerbied voor de arbeid ondergraven had. Om de paupers te behoeden voor een afzakken tot een staat van apathie en maatschappelijke verwildering was creëren van nieuwe bestaansmoge-

¹⁾ *De Burger*, dl II (Utrecht 1779-80), blz. 257-58.

lijkheden absoluut noodzakelijk, terwijl voor het opheffen van de reeds gedeclasseerden vereist werd onderscheid bij de ondersteuning en reclassering middels gedwongen werkverschaffing.

Een punt dat ten aanzien van de oorzaken der volksarmoede niet vergeten mag worden, is de omstandigheid dat in vreedstijd vele afgedankte huursoldaten zonder broodwinning waren en rondzwerende door bedelarij en vagebondarij aan de kost trachtten te komen. In vroeger eeuwen kende men in het algemeen geen staande legers van enige omvang; in oorlogstijd werd slechts voor een beperkte periode, een enkele veldtocht, veel krijgsvolk in soldij genomen en na het beëindigen der militaire operaties weer ontslagen. Dat deze lieden daarna niet of zeer moeilijk in het normale productieproces konden worden opgenomen, is te verklaren uit de relatieve overbevolking welke in die tijd, waarin Malthus zijn pessimistische visie ontwikkelde, bestond. De tweede helft van de achttiende eeuw liet namelijk bij een verre van evenwichtige economische structuur een flinke stijging van de bevolkingscurve zien.

Een element dat de armoede onder de volksklasse tot grote hoogte kon doen stijgen, was de nogal eens voorkomende mislukking van de oogst, hetgeen met forse verhogingen van de prijs der noodzakelijke levensbehoeften en soms ook met een periode van hongersnood gepaard ging. Naast deze incidentele gebeurtenissen was ook de algemene tendens in de prijzensector in de tweede helft der achttiende eeuw zo, dat hier een opklimmende lijn te bespeuren valt. Hoewel wij niet over voldoende gegevens betreffende prijzen uit de detailhandel beschikken, kunnen wij toch een indruk geven van de stijging van het prijsniveau door het vermelden van de volgende indexcijfers van groothandelsprijzen van in totaal 44 artikelen¹⁾. De jaren 1760-64 als basisperiode nemend en de index over die tijd op 100 stellend zien wij deze oplopen tot 170 voor de periode 1790-94. Men mag aannemen, dat het verloop van de kleinhandelsprijzen in het algemeen niet sterk afgeweken zal zijn van de hier geconstateerde lijn. Ondanks deze ontwikkeling hielden de werkgevers de lonen veelal op het oude peil en wilden die niet of slechts gedeeltelijk optrekken tot het gestegen prijsniveau, met als gevolg dat toentertijd tussen de toename van de kosten van levensonderhoud en het zich te langzaam aanpassend loonniveau een wanverhouding begon te ontstaan. Tegenover die gang van zaken

¹⁾ Joh. de Vries: De economische achteruitgang der Republiek, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl VIII (Utrecht 1955), blz. 231.

stond de werkman destijds machteloos. In de steden waren de ambachtsgilden niet meer dan een instrument in handen van de patroons om hun wil op te leggen aan hun knechten. In de landelijke huisindustrie werd de produktie vrijwel volledig beheerst door het kapitaal der zgn. „entrepreneurs” en door de afname van de vervaardigde artikelen door deze kooplieden-ondernemers, zodat hier de werkkraft, die als enkeling en door het grote arbeidsaanbod in een zwakke positie tegenover zijn opdrachtgever stond, wel met een lage beloning genoegen moest nemen. Het behandelde samenvattend kunnen wij concluderen, dat de stijgende prijs van de eerste levensbehoeften o.a. tengevolge van de vaak voorkomende voedselschaarste, het sterke bevolkingsaccres dat bij een krappe werkgelegenheid de arbeidsmarkt nog ruimer maakte, de hoge accijnsbelastingen welke onevenredig zwaar drukten op de man met een klein inkomen uit arbeid en veelal met een groot gezin, en nog andere oorzaken een verlagende invloed hadden op de koopkracht van het zwaar verdiende geld. Dus ook deze situatie droeg er toe bij, dat het welstandspeil van de volksklasse een dalende trend vertoonde. Het depreciëren van het reële loon tengevolge van de toenemende discrepantie tussen loon- en prijsniveau was een zeer markant punt in het economisch en sociaal leven van die tijd¹⁾.

Zeer nauw verbonden met het hiervoor behandelde is de invloed op het maatschappelijk leven van de financiële politiek der overheid in de Republiek der Verenigde Nederlanden, welke de staatsuitgaven zoveel mogelijk trachtte te dekken door het heffen van indirecte belastingen. Zo maakte in het belastingstelsel van destijds de opbrengst van de accijnzen op alle mogelijke goederen, vooral die voor dagelijks gebruik, een belangrijk stuk van de gewone inkomsten van de staat uit. Deze heffing, welke geen rekening hield met de draagkracht van hen die voor de kosten moesten opkomen, betekende in de praktijk niet veel voor de gezeten burgerij maar oefende daarentegen wel een zware druk uit op het levenspeil van de lagere volksklasse, die een niet te verwaarlozen gedeelte van haar inkomstenbudget hiendoor opgeëist en daardoor het werkelijke loon verminderd zag. Omdat de accijnzen de economisch zwakken verhoudingsgewijs veel zwaarder troffen dan de welgestelden, was aan die vorm van belasting, welke ten aanzien van de eerste levensbehoeften sterk prijsverhogend werkte, dus een groot sociaal be-

¹⁾ Earl J. Hamilton: Prices, wages and the industrial revolution, in *Studies in economics and industrial relations* (Philadelphia 1941), blz. 99-112; *De Filosoof*, t.a.p., blz. 188.

zwaar verbonden. Deze gang van zaken was temeer onsociaal, omdat aan het opleggen van directe belastingen naar inkomen toen nog niet gedacht werd en aanslag naar vermogen alleen in uitzonderingsgevallen plaats vond.

Zoals uit de voorgaande bladzijden is gebleken, werkten allerlei factoren mee het pauperisme in ons land tot een verontrustend probleem te maken. Het waren vooral de oude steden, waar de werkloosheid een grote omvang had genomen. Ook op het platteland, in het bijzonder op de zandgronden, werd veel stille armoede geleden, maar daar kon men met name in de winter nog wat bijverdienen door middel van huisindustrie, welke vooral werkte op bestelling van de entrepreneurs¹⁾. Bovendien bracht deze plattelandsnijverheid samen met de vergroting van de bestaansmogelijkheden door het omzetten van de uitgestrekte heidevelden in cultuurland, waarmee onder invloed van de denkbeelden van het fysiocratisme op het eind van de achttiende eeuw een begin werd gemaakt, een oplossing voor het groeiend aantal arbeidskrachten, voor wie op vele boerenbedrijven te weinig werk was. Dit samengaan van nijverheid en landbouw maakte mogelijk, dat men met een geringer loon genoeg kon nemen dan de werkman in de stad, die gewoonlijk geen extra-verdiensten had en daarenboven duurder leefde. Door dit voordeel kon de plattelandsnijverheid de buitenlandse concurrentie beter weerstaan en verkeerde daardoor in een gunstiger positie dan het industrieel bedrijf in de stad, waar de lonen hoger, de beperkende gildebepalingen talrijk en de vele accijnzen en andere imposten drukkend waren.

Omdat men de economische achtergrond en de sociale facetten van het pauperisme nog niet zag en bleef steken in een politionele benadering van de uitingen van dit maatschappelijk fenomeen, kon er van een sociaal-economische welvaarts politiek geen sprake zijn. Onder invloed van het ijveren van de in 1777 gestichte Economische Tak der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kwamen echter langzamerhand allerlei initiatieven naar voren om de laagste bevolgingsklasse in economisch en sociaal opzicht naar een hoger plan op te heffen. Pas tegen het eind van de achttiende eeuw ging de algemene overheid streven naar een constructief welvaartsbeleid, hiertoe mede geïnspireerd door de opvattingen van de grote denker Montesquieu, die stelde dat het de taak van de

¹⁾ Z. W. Sneller: De opkomst van de plattelandsnijverheid in Nederland in de 17e en 18e eeuw, in *De Economist* jrg 77 (1928), blz. 691-702.

staat was te zorgen dat alle burgers bestaansmogelijkheden konden vinden, en verder beïnvloed door de Franse revolutie welke zeer duidelijk het beginsel poneerde van opbouwende staatsbemoeiing met het sociaal-economisch leven. Door industrialisatie en in de agrarische sector door ontginningen op grote schaal zou de werkgelegenheid in voldoende mate vergroot en het probleem van het pauperisme tot een oplossing gebracht kunnen worden. De kans op slagen hiervan zou in belangrijke mate mede bepaald worden door het effect van het in te voeren algemeen vormend onderwijs en van goed opgezet technisch onderricht op het geestelijk en vakkundig peil van de volksklasse.